

ӘОЖ 81:1; 81:1; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.035>

Б. ИЛЕСБЕКОВ*

*PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Pesbekov1991@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3787-5022>*

ИСПИДЖАБ – ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ФИҚҢ ОРТАЛЫҒЫ (XI–XII ҒҒ.)

Мақалада Испиджаб фиқһ мектебінің орны мен маңыздылығы, ислам құқығына қосқан үлесі жайлы сөз қозғалады. Испиджаб XI–XII ғасырларда Қазақстан исламтануының негізгі орталықтарының бірі болды. Осы екі ғасыр аралығында Испиджабта ханафи мәзһабы бойынша өзіндік фиқһ мектебі қалыптасты. Бұл ретте аталған фиқһ мектебінің өкілдері, олардың ұстаздары мен шәкірттері, жазған еңбектері мен ғылымдағы дәрежелері баяндалады. Атап айтар болсақ, Испиджаб ғалымдарының бүгінге дейін жеткен қолжазба еңбектері тарихи және текстологиялық тұрғыдан зерттеліп, өз авторларына телінеді. Қолжазба еңбектердің классификациясы жасалып, олардың әрқайсысына сипаттама беріледі. Сонымен қатар «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясындағы Испиджаб ғалымдарының жалғасымды зерттеу жұмысының нәтижесі көрсетіледі. Бұл ретте Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммад деп аталатын екі испиджабтық ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектері бірқатар критерийлер бойынша салыстырыла отырып, олардың өзіндік айырмашылықтары айқындалды. Аталған қолжазба еңбектерді зерттеу барысында пайда болған сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы Испиджаб фиқһ мектебінің басқа мектептерден ерекшелігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: мәзһаб, құқық, фиқһ, шарифат, ғұмырнама, қолжазба, мухтасар, шарх.

В. Pesbekov

*PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ilesbekov1991@mail.ru*

Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)

This article discusses the role and significance of the Ispidjab fiqh school and its contribution to Islamic law. Ispidjab was one of the main centers of Islamic studies in Kazakhstan in the XI-XII centuries. During these two centuries a separate school of fiqh was formed in Ispidjab according to the Hanafi madhab. The representatives of this school of fiqh, their teachers and students, their works and scientific degrees are described. In particular, the manuscripts of the Ispidjab scholars that have survived to this day are studied from a historical and textual point of view and are attributed to their authors. The manuscripts are classified and each one described. It also presents

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Илесбеков Б. Испиджаб – Түркістан аймағындағы фиқһ орталығы (XI–XII ғғ.) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 42–53. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.035>

***Cite us correctly:**

Pesbekov B. Ispidjab – Túrkiстан аймағындағы fiqh орталығы (XI–XII ғғ.) [Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 42–53. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.035>

the results of ongoing study by Ispidjab scholars in the context of the text «Mukhtasar at-Takhawi». At the same time, the works of two scholars of Ispidjab, Ahmad Ibn Mansur and Ali Ibn Muhammad «Sharh muhtasar at-Tahawi» are compared according to a number of criteria, and their differences are revealed. The quantitative and qualitative indicators obtained during the study of these manuscripts show the difference between the Ispidjab school of law and other fiqh schools.

Keywords: mazhab, law, fiqh, law, biography, manuscript, mukhtasar, sharh.

Б. Илесбеков

¹PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (Казахстан, г. Алматы), e-mail: Plesbekov1991@mail.ru

Испиджаб в качестве центра фикха в Туркестанском регионе (XI–XII вв.)

В статье рассматриваются роль и значение школы фикха Испиджаба и ее вклад в исламское право. Испиджаб был одним из основных центров исламоведения в Казахстане в XI–XII веках. За эти два столетия в Испиджабе сформировалась отдельная школа фикха по ханафитскому мазхабу. Охарактеризованы представители этой школы фикха, их учителя и ученики, их труды и ученые степени. В частности, рукописи испиджабских ученых, дошедшие до наших дней, изучаются с исторической и текстологической точек зрения, указываются их авторы. Рукописи классифицированы, представлено описание каждой из них. Также представлены результаты продолжающегося исследования испиджабских ученых в контексте текста «Мухтасар ат-Тахави». В то же время работы «Шарх Мухтасар ат-Тахави» двух ученых Испиджаба – Ахмада ибн Мансура и Али ибн Мухаммада – сопоставляются по ряду критериев, выявляются их различия. Количественные и качественные показатели, полученные в ходе изучения этих рукописей, показывают отличие испиджабской школы правоведения от других школ фикха.

Ключевые слова: мазхаб, право, фикх, закон, биография, рукопись, мухтасар, шарх.

Кіріспе

Ислам тарихы мен мәдениетінде ортағасырлардағы Қазақстан қалаларының орны ерекше. Ислам дінінің Түркістан аймағына келуі мұсылман әлеміне жаңа бір серпін берді. Өйткені ислам аталған аймаққа келген соң, ол жерде алғаш түркілік ислам мәдениеті қалыптасты. Аталған аймақтағы Баласағұн, Тараз, Испиджаб, Фараб қалалары ислам мәдениетінің үлкен орталықтары болды. Мәселен, Испиджаб қаласын алар болсақ, көпшілік оны Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан үлкен сауда-саттық орталығы деген қырынан ғана таниды. Алайда араб және парсы жазба деректеріне тереңірек үңілер болсақ, оның ғылым мен білімнің, ислам мәдениеті мен өркениетінің үлкен орталығы болғанын көреміз. Қазіргі Оңтүстік Қазақстандағы «Ақсу» өзені бойында орналасқан Испиджаб қаласының атауы алғаш рет 629 жылы Сюань-Цзянның тарихи сызбасында жазылған [1, 212-б.]. Ортағасырлық әдебиеттерде қала атауының жазылуына қатысты «Сапиджаб, Аспиджаб, Испиджаб» деген сынды әр түрлі нұсқалар кездеседі. В.В. Бартольдтың пікірінше, Испиджаб парсы әдебиеттерінде көбінесе «Синджаб» деп қолданылады. Ал біз зерттеу жұмысымызда көпшілікке танымал «Испиджаб» деген формасын қолданамыз. «Испиджаб» сөзінің этимологиясында анықтық жоқ. Ирандықтар бұл сөз (соғды тілінде) дәл – «Ақ су» деген мағынаны білдіреді деп санайды [2, 44-б.].

Испиджабтың ортағасырлық тарихы Қараханидтер (942–1212 жж.) дәуірімен тікелей байланысты. Өйткені Қарахан мемлекеті (942–1212 жж.) билік құрған кезеңде қала ғылым, мәдениет және экономика жағынан дамудың шарықтау шегіне жеткен.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы

Бұл мақалада Испиджаб фикһ мектебінің орны мен даму эволюциясы тарихи тұрғыдан талқыланады. Зерттеу жұмысы барысында дедукция, анализ, салыстырмалы, түйіндеу секілді ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Негізгі бөлім

XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында Испиджаб ғалымдары Орта Азиядағы ханафи фикһының дамуына үлкен үлес қосты. Олар Түркістан аймағында алғаш рет Мухаммад ибн Хасан әш-Шайбанидың (805 қ.б.) «Мабсут, Жамиғ әл-Кабир, Жамиғ әс-Сағир» сынды еңбектеріне, сонымен қатар Әбу Жағфар әт-Тахауи (933 қ.б.), Әбу-л-Хасан әл-Кархи (951 қ.б.) және Әбу-л-Хусейн әл-Қудури (1037 қ.б.) сынды ғалымдардың «Мухтасар» жанрында жазылған еңбектеріне түсіндірмелер жазды. Олар: Хусам ад-Дин Омар ибн Бурхан әл-Испиджабидің (қ.б.ж. шамамен XI–XII ғғ.) «Мухтасар фи-л-хилафиат фи-л-Мабсут» еңбегі, Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (1087 қ.б.) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» және «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деген еңбектері [3, 102-б.]. Сонымен қатар Әбу-л-Әзһар Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Шарх әл-Жамиғ әс-Сағир» кітабын [3, 68-б.], Баһа әд-Дин Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Зәд әл-Фуқаһа Шарх Мухтасар әл-Қудури» еңбегін [4, 106-б.], сондай-ақ Ала ад-Дин Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) «Шарх әл-Жәмиғ әл-Кабир» және «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» деген еңбектерін атап өту керек [5, 570-б.]. Ғалымдардың аталмыш еңбектері бүгінгі күнімізге дейін қолжазба күйінде Мекке, Жидда, Каир, Дамаск, Бағдад, Станбул, Бамбей, Принстон сынды әлем кітапханаларында сақталған. Испиджаб ғалымдарының аталған қолжазба еңбектері «Мухтасар» және «Шарх» жанрында жазылған. Сондықтан төменде біз оларды «Мухтасар жанрында жазылған еңбектер» және «Шарх жанрында жазылған еңбектер» деп екі топқа бөліп қарастыратын боламыз.

«Мухтасар» жанрында жазылған еңбектер

1) Хусам ад-Дин Омар ибн Бурхан әл-Испиджабидің (қ.б.ж. шамамен XI–XII ғғ.) «Мухтасар фи-л-хилафиат» еңбегі бүгінде Станбул қаласындағы Фатих кітапханасында 2130-нөмірмен сақталған. Қолжазба 311 парақтан тұрады. Қолжазба беттеріндегі қатарлар саны біркелкі емес, яғни 20 мен 23 қатар арасын құрайды. Әр қатарда орта есеппен 13 сөзден жазылған. Қолжазбаның кім тарапынан көшірілгендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Алайда еңбектің автордың өз қолымен емес, кәтиб (кітаптың нұсқасын көшіруші) тарапынан жазылғандығын айғақтайтын белгілер көп. Біріншіден, кәтиб бастапқы бетте кітаптың авторын үшінші жақтан келесідей таныстырады: «Китаб әл-Мухтасар фи-л-Хилафиат фил Мабсут – Шейх, Ұлы Имам, Ұстаз, Хусам әд-Дин, Имамдардың айғағы, Екі Харамның имамамы, Ғұламалардың патшасы, Дүние мен діннің басы Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан әл-Ажалл әл-Испиджабидің еңбегі» [6, 1-б.]. Екіншіден, кәтиб қолжазбаның екінші бетінде өзінің екі қатар кіріспе сөзінен кейін: «Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан әл-Ажалл былай деген», – деп, автордың 5 қатардан тұратын кіріспе сөзін келтіргеннен соң, негізгі бөлімді бастаған [6, 2-б.]. Автор еңбегінде Мухаммад ибн Хасан әш-Шайбанидың (805 қ.б.) «Мабсут» кітабындағы имамдар арасындағы қайшылықты көзқарастарды дәлел-дәйектерімен қоса жинақтап, бөлімдерге жіктеп, жүйелеген. Ғалымның бұл еңбегі салыстырмалы ислам құқығы тұрғысынан алғанда да, құндылығы жоғары саналады.

2) Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби (1087 қ.б.) Самарқандтың қазысы Әбу Шужағ әл-Хидр ибн Ибраһим 1080 жылы өмірден өткен соң, Самарқанд қаласына шақыртылып, қазылық қызметке тағайындалған [7, 200-б.]. Ахмад ибн Мансур Самарқанд қаласында қазылық қызметке тағайындалмастан бұрын, туған қаласы Испиджабта қазылық қызмет

атқарған [8, 167-б.]. Ғалымның «мухтасар» жанрындағы еңбегі «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деп аталады. Аталмыш еңбектің тарихи эволюциясына тоқталар болсақ, Әбу-л-Хусейн әл-Қудури (1037 қ.б.) өз кезегінде Әбу-л-Хасан әл-Кархидың (805 қ.б.) «Мухтасар» атты мәтін еңбегіне шарх жазып, еңбегінің атын «Шарх Мухтасар әл-Кархи» деп атаған. Одан кейін Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби келіп, әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегін «мухтасар» жанрында ықшамдап жазып, еңбегінің атын «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деп атаған. Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің басқа испиджабтық ғалымдардан басты ерекшелігі – ғалым «мухтасар» жанрында да, «шарх» жанрында да, еңбек жаза білген. Бұл өз кезегінде ғалымның қос қырын көрсетеді. Ғалымның «шарх» жанрында жазған еңбегіне төменде тоқталатын болғандықтан, бірінші кезекте оның «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» еңбегін қарастыратын боламыз.

Ғалымның аталмыш еңбегі бүгінде Станбул қаласындағы Мурат Молла кітапханасында 904-нөмірмен сақталуда. Қолжазбаның көшірме нұсқасын алып зерттеуге мүмкіндік туды. Қолжазба кәтиб тарапынан емес, автордың өз қолымен жазылған [3, 102-б.]. Сондықтан оны Испиджаб ғалымдарының еңбектері арасындағы ең көнесі деп айтуға негіз бар. Қолжазба 187 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны біркелкі емес, 32 мен 34 қатар аралығын құрайды. Әр қатардағы сөздер саны 15 пен 20 сөз аралығын құрайды. Қолжазбада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әт-талақ» тарауымен бірге 8 бөлім қамтылған. Ғалымның бастапқы беттегі кіріспе сөзі тоғыз қатардан тұрады. Қолжазбада тараулар мен баптардың тақырыбы мәтіннен бөлек бір қатарда жазылған. Әріптердің нүктелері сирек қойылған. Қолжазбаның барлық дерлік беттерінде ойылған, шіріген орындар кездеседі. Қолжазба мәтінін әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегінің мәтінімен салыстырған кезде, олардың жалпы мазмұндық тұрғыдан бірдей, алайда сөздік және сөйлемдік тұрғыдан бір-біріне ұқсамайтындығы нақтыланды. Яғни, Ахмад ибн Мансур Имам әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегіндегі түсіндірмелерін өз сөзімен ықшамдап, дәлел-дәйектерін айқындап жазған [9, 2-б.].

«Шарх» жанрында жазылған еңбектер

1) Аталған жанрда еңбек жазған ғалымдардың арасынан әуелі Баһа әд-Дин Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Зәд әл-Фуқаһа» атты еңбегіне тоқталуды жөн көрдік. Өйткені «Зәд әл-Фуқаһа» – ғалымның қолжазба күйінде күні бүгінге сақталған ең негізгі еңбегі саналады. Ғалым бұл еңбегін Әбу-л-Хусейн әл-Қудуридің «Мухтасар әл-Қудури» мәтініне шарх ретінде жазған. Әлем бойынша бұл кітаптың ондаған қолжазба нұсқалары сақталған. Солардың ішінен Станбулдағы Сулеймание кітапханасының Хафид Эфенди қорында 75-нөмірмен сақталған нұсқасының көшірмесін алуға мүмкіндік туды. Қолжазба ғалымның өз қолымен жазған нұсқа емес, кәтиб тарапынан көшіріліп жазылған. Оны қолжазбаның алғашқы бетінен, кіріспесінен байқауға болады. Алайда қолжазбаның кім тарапынан көшірілгендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Қолжазба 283 парақтан тұрады. Әр бетте 24 қатардан жазылған. Әр қатардағы сөздер саны біркелкі емес, яғни 10 мен 15 сөз аралығын құрайды [10, 7-б.].

2) Әбу-л-Әһрар Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Китаб Шарх әл-Жамиғ әс-Сағир» атты еңбегі бүгінде Станбулдағы Сулеймание кітапханасының Фатих қорында 1695-нөмірмен сақталған. Аталған нұсқа хижра жыл санағы бойынша 610 жылы мухаррам айының 17 жұлдызында, сенбі күні Мухаммад ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Омар ибн Али ибн Ахмад ибн Мухаммад ибн Мансур тарапынан көшірілген [11, 3-б.]. Қолжазба 200 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны 22 мен 23 қатар аралығын құрайды. Әр қатардағы сөздер саны шамамен 10 мен 12 сөз арасын құрайды. Қолжазбада әріптердің нүктелері дерлік толығымен қойылған. Қолжазбаның бастапқы бетінде автордың кіріспе сөзі жоқ, яғни, бірінші беттен бастап, құқықтық мәселелер қозғалған. Бөлімдерге, баптарға,

мәселелерге анық бөлінген. Қолжазба мәтіні түсінікті жазылған, онда ойылған, шіріген орындар кездеспейді. Негізгі мәтіннің жиегіндегі хашиялар (қосымша түсіндірмелер) сирек жазылған.

3) Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) «Шарх әл-Жамиғ әл-Кабир» атты еңбегі бүгінде Станбулдағы Мурат Молла кітапханасында 858-нөмірмен сақталған. Қолжазба 300 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны біркелкі 29 қатарды құрайды. Әр қатарда сөздер саны 20 мен 25 сөз аралығын құрайды. Қолжазба мәтіні өте тығыз әрі кәсіби деңгейде жазылған. Қолжазба автордың өз қолымен емес, кәтиб тарапынан көшірілген. Өйткені кәтиб бастапқы бетте өзінің бір қатардан тұратын кіріспе сөзінен кейін: «Шейх, Ұлы Имам, әл-Устаз, Шейху-л-Ислам Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби былай деген», – деп, автордың кіріспе сөзін келтірген [12, 3-б.]. Алайда кәтибтің атын-жөні және қай жылы көшіріп біткендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Қолжазба беттерінде ойылған, шіріген орындар бар. Сонымен қатар негізгі мәтіннің жиегінде хашиялар (қосымша түсіндірмелер) өте көп әрі жүйелі реттілікпен жазылған. Текстологиялық және салыстырмалы зерттеулер нәтижесінде аталған қолжазбаның нақты Али ибн Мухаммад әл-Испиджабиге тиесілі екендігі нақтыланып, идентификация жасалынды.

Испиджаб ғалымдарының «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясындағы жалғасымды зерттеу жұмыстары

Али ибн Бәкр (V ғ.қ.б.), Ахмад ибн Мансур (1087 қ.б.), Али ибн Мухаммад (1141 қ.б.) атты үш испиджабтық ғалымның ең негізгі ғылыми жұмыстары бірі – Әбу Жағфар әт-Тахауидың (933 қ.б.) «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеп, оған түсіндірме жазу аясында жүзеге асқан. Әбу Жағфар әт-Тахауи – ханафи мәзһабы ғалымдары арасында мәселелерде ижтиһад жасау (ижтиһад фи-л-мәсәил) дәрежесіне жеткен мужтәһид ғалым. Сондай-ақ ғалымның аталмыш еңбегі «мухтасар» жанрында жазылған еңбектердің ең алғашқысы әрі ханафи мәзһабында үлкен орынға ие. Сондықтан да мәзһабтағы көптеген ғалымдар «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне түсіндірме жазған [13, 6-б.]. Мәуереннаһр аймағында «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне түсіндірме жазу процесі алғаш рет Испиджаб қаласынан бастау алды. Испиджаб ғалымдары «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне түсіндірме жазуда ерекше белсенділік танытып, жалғасымды зерттеу үрдісінің көркем нәтижесін көрсетті. Өз кезегінде «Мухтасар әт-Тахауи» аясында зерттеулер мен түсіндірме жазудағы испиджабтық ғалымдардың жалғасымды зерттеу процесі XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында жалғасты. Испиджаб ғалымдарының аталмыш ісіне «**Жалғасымды зерттеу**» деп атау беруімізге үлкен негіз бар. Өйткені Али ибн Бәкр «Мухтасар әт-Тахауи» мәтінін Испиджабта алғаш рет шәкірттерге егжей-тегжейлі әрі толыққанды түсіндірме жасап, оқытқан. Алайда ғалым «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне жасаған түсіндірмелерін қағаз бетіне түсіріп, кітап қылып жинақтауға мүмкіндігі болмай, өмірден өткен. Тарихшы Мухаммад ибн Яғқуб ибн Мухаммад әл-Фаирузабади өзінің «әл-Мирқат әл-Уафия фи табақат әл-ханафия» атты еңбегінде Әбу-л-Хасан Али ибн Бәкрді «Ұлы имам, біртуар ізгі жан» деп дәріптеп өткен [14, 97-б.]. Кейіннен Ахмад ибн Мансур келіп, ұстазы Али ибн Бәкрдің «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне жасаған ауызша түсіндірмелерін қағаз бетіне түсіріп, ауқымды кітап бейнесінде жазып шыққан. Ахмад ибн Мансурдан кейін Али ибн Мухаммад келіп, ислам құқығын үйренуші оқырманға оны меңгеру жеңіл болсын деген мақсатпен Ахмад ибн Мансурдың өте ауқымды еңбегін ықшамдап, жүйелеген [15, 206-б.]. Осылайша, бір ғасыр аралығында жалғасымды зерттеу мен сүзгіден өткен «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі Али ибн Мухаммадтың қолымен тиісті межесіне жетті. Ықшамды әрі жүйелі болғандықтан, Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі Бурһануддин әл-Марғинани (1197 қ.б.), Нәжмуддин ән-Насафи (1142 қ.б.) және Әбу Бәкр ибн Ахмад ибн Али ибн Абдулазиз әл-Балхи әс-Самарқанди (1159 қ.б.) [16, 49-б.]

сынды шәкірттерінің ғылымдағы белсенді әрекеті себебінен, Самарқанд пен Бұхарада оқытылып, кейіннен бүкіл ислам әлеміне кеңінен таралып, ханафи фикһының негізгі қайнаркөздерінің біріне айналды. Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) ханафи ғалымдарының арасында беделі өте жоғары. Тарихшы Ибн әл-Фуати әш-Шайбани (1244/1323) Али ибн Мухаммадты фақиһ әрі мужтәһид ғалымдардың бірі деп сипаттаған [17, 407-б.]. Ендігі кезекте Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектеріне жеке-жеке тоқталатын боламыз.

1) Әлем кітапханаларындағы каталогтарға зер салар болсақ, ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің отыздан астам қолжазба нұсқасы бар екендігі байқалады. Алайда ол нұсқалардың барлығы нақты Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге тиесілі деп айта алмаймыз. Өйткені қолжазба каталогтарында әдетте қателіктер мен шатасулар орын алып жатады. Зерттеу барысында каталог бойынша Ахмад ибн Мансурға тиесілі деп жазылған келесідей 5 нұсқаны зерттеуге мүмкіндік туды:

1. Түркия, Станбул: Сулеймание: Жарулла 683. 339 парақ, 581 жыл;
2. Түркия, Станбул: Сулеймание: Шейид Али Паша 815-816;
3. Түркия, Станбул: Копрулу: Фазил Ахмед Паша 588. 380 парақ;
4. Түркия, Станбул: Сулеймание: Жарулла 682. 172 парақ;
5. АҚШ, Принстон: Принстон Университеті Кітапханасы 2475, 628.

Зерттеу нәтижесінде 1-ші, 2-ші, 4-ші нөмірлі нұсқалардың Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге емес [18, 335-б.], керісінше, Али ибн Мухаммад әл-Испиджабиге тиесілі екендігі ғылыми тұрғыдан нақтыланды [19, 4-б.]. Ал қалған 3-ші және 5-ші нөмірлі нұсқалар тарихи, салыстырмалы және мазмұндық зерттеу нәтижесінде нақты Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге тиесілі екендігі нақтыланып, идентификация жасалынды [20, 3-б.].

Станбул қаласындағы Копрулу кітапханасының Фазил Ахмед Паша қорында 588-нөмірмен сақталған нұсқасы 935 жылы Зулхиджа айының 5 жұлдызында, жұма күні кәтиб тарапынан көшірілген. Алайда қолжазбаны көшірген кісінің есімі белгісіз. Қолжазба 380 парақтан тұрады. Қатарлар саны бірдей емес, 38 бен 40 қатар арасын құрайды. Ал қатардағы сөздер саны 18 бен 20 сөз аралығын құрайды. Сондай-ақ қолжазбада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әл-каффарат уа ән-нузур уа әл-әймән» тарауымен қоса 35 бөлім қамтылған.

Ал Принстон қаласы, Принстон Университеті Кітапханасында 628-нөмірмен сақталған нұсқасы Махмуд ибн Мухаммад ибн Али әл-Халаби тарапынан көшірілген. Алайда қолжазбаның қай жылы көшірілгендігі жазылмаған. Бұл нұсқаның мұқабасындағы атау «Шарх Мухтасар Мәуләнә Әби Жағфар әт-Тахауи» деп жазылған [21, 1-б.]. Аталған нұсқада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әл-буюғ» тарауымен қоса 6 бөлім қамтылған. Сондай-ақ нұсқа 216 парақтан тұрады. Әр бетінде дәл 35 қатардан жазылған. Қатардағы сөздер саны 16 мен 18 сөз арасын құрайды. Бірінші бетінде кітаптың тақырыбы, автордың аты-жөні, кітаптың мазмұны қамтылған. Кітаптың мазмұнында ондағы үлкен бөлімдердің атауы мен басталатын беті ғана жазылған. Сондай-ақ бастапқы беттің төменгі жағында қолжазбаны көшірген ғалымның аты-жөні мен сөзі жазылған. Ғалым аталмыш еңбегін жазу барысында негізінен әуелгілердің еңбектері мен көзқарастарына көп жүгінген. Алайда кейінгі әрі замандас ғалымдардың еңбектеріне көп сілтеме бермеген [22, 57-б.].

2) Ал енді Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне тоқталар болсақ, Станбул қаласындағы Сулеймание кітапханасының Шейид Али Паша қорында еңбектің 1-томы 815-нөмірмен, ал 2-томы 816-нөмірмен сақталған. Бірінші том 228 парақтан тұрады. Қолжазбада қатарлар саны 23 пен 25 қатар аралығын құрайды. Қатардағы сөздер саны біркелкі емес, 15 пен 20 сөз аралығын құрайды. Өйткені сөздер мен қатарлар кей беттерде ашық, кей беттерде тығыз жазылған. Әріптердің нүктелері толық қойылған, ал дыбыстық және дыбыссыз белгілері сирек қойылған. Негізгі мәтіннің жиегінде хашиялар

(қосымша түсіндірмелер) өте көп. Аталған том «Китаб әт-Таһарат» бөлімінен бастап, «Китаб әл-Хауала уа әл-Кафала уа әд-Даман» бөлімімен қоса аяқталған.

Қолжазбаның екінші томы 211 парақтан тұрады. Қатарлар саны біркелкі 28 қатардан құралған. Қатардағы сөздер саны 15 пен 18 сөз аралығын құрайды. Аталған томда да қатарлар мен сандар кейде тығыз, кейде ашық жазылған. Алайда негізгі мәтін жиегіндегі хашиялар (қосымша түсіндірмелер) бірінші томға қарағанда өте аз. Әріптердің нүктелері толығымен қойылған, ал дыбыстық және дыбыссыз белгілер сирек қойылған. Жалпы қолжазбаның мәтіні анық әрі түсінікті жазылған. Қолжазбаның екі томын да Али ибн Әбу Бәкір ибн Мухаммад әл-Ханафи хижра жыл санағы бойынша 552 жылы шағбан айының соңғы күнінде көшіріп аяқтаған [15, 210-б.].

Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектері арасындағы айырмашылықтар

Алдыңғы бөлімдерде баяндап өткеніміздей, Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектерінің арасында үлкен байланыс бар. Аталмыш екі еңбекті бір-бірінен мүлде бөлек деп айтуға келмейді. Ендеше олардың еңбектерін бірқатар критерийлер бойынша бір-бірімен салыстырып, зерттеп көрелік. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Түркияның Стамбул қаласындағы Копрулу кітапханасы, Фазил Ахмед Паша қорында 588-нөмірмен сақталған нұсқасы мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Стамбул қаласындағы Сүлеймания кітапханасы, Шехид Али Паша қорында 815 және 816-нөмірлермен сақталған екі томдық нұсқасы қолданылып отыр. Зерттеу барысында өте көп қайталанып, қиындық тудырмау үшін, Ахмад ибн Мансурдың еңбегін «А» әріпімен, ал Али ибн Мухаммадтың еңбегін «Б» әріпімен қысқаша таңбалауды жөн көрдік.

1) Көлемдік тұрғыдан айырмашылықтары

«А» еңбегі 380 парақтан тұрады. Кітаптың мазмұнындағы қатарлар өте тығыз жазылған, ондағы қатарлар саны бірдей емес, алайда 38 бен 40 қатар арасын құрайды. Ал бір қатардағы сөздер саны 18 бен 20 сөз аралығында.

«Б» еңбегі 1 және 2-томдарымен қоса есептегенде 430 парақтан тұрады. Ал қатарлар саны тұрақты емес, 26 мен 28 қатар аралығында. Ал қатардағы сөздердің санына келсек, 16 мен 20 сөз арасында өзгеріп отырады.

«А» еңбегі қатарлар саны тұрғысынан алғанда, «Б» еңбегіне қарағанда әлдеқайда ауқымды екені байқалады. Өйткені «А» еңбегі 29640 қатардан тұрса, «Б» еңбегі 23220 қатардан тұрады. Ендеше Али ибн Мухаммад өзінің «Б» еңбегін жазу барысында Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін шамамен 6420 қатарға қысқартып, өзіндік жаңа үлгіге салып ықшамдаған деп айта аламыз.

2) Мәтінге түсіндірме жазудағы әдіс-тәсілдер тұрғысынан айырмашылықтары

Екі ғалымның мәтінге түсіндірме жазудағы әдіс-тәсілдерінде де бірқатар айырмашылықтар бар. Мәселен, «А» мен «Б» еңбектерінің «Таһарат» бөлімін зерттейтін болсақ, Ахмад ибн Мансур аталған бөлімді бастаған кезде, әуелі Әбу Жағфар әт-Тахауидің «Таһарат тек сумен ғана жүзеге асады» деген сөзін келтіріп, содан соң жүйелі түрде тазалықтың түрлерін жік-жікке бөліп, олардың әрқайсысын ішінара түрлерімен қоса түсіндіріп, оқырманның санасына ыңғайлы етіп толыққанды мәлімет беріп өтеді. Сонымен қатар мәтіннен кейін түсіндірмені бастар алдында, одан бөлек түсіндірме барысында жаңа немесе түйінді ой айтар алдында әрдайым «Білгін!» деген жекеше түрдегі екінші жаққа бағытталған бұйрық рай түріндегі сөзді қолданады. Автордың бұл сөзі оқырманның ойын бір жерге жинақтап, айтылайын деп жатқан мәселенің маңыздылығын көрсетеді. Сондай-ақ түсіндірме барысында автор «Ойлап көрші?» деген жекеше түрдегі екінші жаққа бағытталған

сұраулы сөз тіркесін әрдайым қолданады. Автордың бұл сөзі сұрақ ретінде көрінгенімен, негізінде ол оқырманның ойын қозғап, алдында айтылған мәселені нақтылап, қуаттап өту үшін қолданылған [20, 3-б.].

Али ибн Мухаммад «әт-Таһарат» бөлімін бастаған кезде, әт-Тахауидің мәтінін келтірместен бұрын, кіріспе ретінде намаздың сыртқы және ішкі шарттарын, дәретсіздік, нәжістер мен сулардың түрлерін жіктеп, онымен қоса аталған мәселелерге қатысты мәзһаб имамдарының бірнеше көзқарастарын баяндап өтеді. Осылайша «әт-Таһарат» бөліміне бір беттік қысқаша кіріспе жазып болған соң, Әбу Жағфар былай дейді: «Таһарат тек сумен ғана жүзесе асады немесе тұрғылықты елді-мекендер мен ауылдардан тыс жерлерде су немесе құрманың нәбіз суы болмаған кезде таза жер жыныспен жүзеге асады» деп, толық сөйлемді мәтінді келтірген соң, ондағы әрбір сөзге түсіндірме беріп өтеді [23, 4-б.].

Қарап отырсақ, бір сөйлемдік мәтінге екі ғалым екі түрлі әдіс-тәсілмен түсіндірме жасаған. Ахмад ибн Мансурдың түсіндірме беру тәсілі қарапайым әрі жеңіл екенін аңғарамыз. Сол секілді Али ибн Мухаммадтың түсіндірме беру тәсілі де – жеңіл әрі классикалық тәсілге өте жақын.

3) *Пәтуа беру тұрғысынан айырмашылықтары*

Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін тек ықшамдап жазумен ғана шектелмей, қажет орындарда тың мәліметтер қосып, өз тарапынан да түсіндірме жасап отырған. Зерттеу барысында пәтуа беру тұрғысынан да, екі еңбек арасында айырмашылықтарға куә болдық. Мәселен, Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін ықшамдап жазу барысында оның пәтуасымен келіспесе, оған дұрыс не бұрыс деп баға бермей, оның орнына өз пәтуасын жазып отырғанын аңғарамыз.

Біріншіден, Ахмад ибн Мансур «А» еңбегінде «Ақиқа» мәселесіне қатысты былай дейді: «Ақиқа дегеніміз – нәпіл іс. Кісі қаласа оны жасап, қаламаса жасамай-ақ қойса да болады. Ақиқа жаңа туылған сәбиге 9 күн болғанда, оның шашын алып болған соң, қой сою арқылы жүзеге асады» десе [20, 374-б.], дәл осы мәселеге қатысты Али ибн Мухаммад өзінің «Б» еңбегінде: «Ақиқа дегеніміз – нәпіл іс. Кісі қаласа оны жасап, қаламаса жасамай-ақ қойса да болады. Ақиқа жаңа туылған сәбиге 7 күн болғанда, оның шашын алып болған соң, қой сою арқылы жүзеге асады» деген [15, 147-б.]. Өз кезегінде ақиқа жасаудың мерзіміне қатысты пайғамбар Мұхаммедтің хадистерінде үш, жеті, тоғыз күн деген секілді мерзімдер келген. Сондықтан аталған қарама-қайшы екі пәтуаның бірін дұрыс, екіншісін бұрыс деп айта алмаймыз. Өйткені екі ғалымның әрбірінің өзіндік дәлел-дәйектері, діни мәтіндерді саралайтын өлшемі бар.

Екіншіден, Ахмад ибн Мансур «А» еңбегінің «Құрбандықтар» атты бөлімінде құрбандыққа жарамды малдардың түрлері мен талап етілетін жас мөлшерлерін баяндай келе, қойдың құрбандыққа жарамды ең төменгі жас мөлшеріне қатысты 1 жас (жыл) деп пәтуа береді [20, 374-б.]. Али ибн Мухаммад «Б» еңбегінде құрбандыққа жарамды малдардың түрлері мен жас мөлшерлерін баяндап келе, құрбандыққа жарамды қойдың ең төменгі жасына қатысты Ахмад ибн Мансурдың пәтуасына келіспей, ол мәселеде 6 ай деп өзінің пәтуасын жазып өтеді [15, 147-б.].

4) *Ханафи мәзһабы бойынша шарият қайнаркөздерін қолдану тұрғысынан айырмашылықтары*

Зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегі мен Али ибн Мухаммадтың «Б» еңбектері арасында ханафи мәзһабының Құран, сүннет, ижмағ, қияс, истихсан, сахаба сөзі, әдет-ғұрып деп аталатын жеті шария қайнаркөзін қолдану тұрғысынан сандық айырмашылықтардың бар екендігіне көз жеткіздік. Оны 1-кестеден көре аламыз.

Кестедегі сандарға қарап, Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін ықшамдап, өңдеу барысында шамамен ондағы 51 Құран аятын, 299 пайғамбар хадисін, 60 ижмағ дәлелін, 71 қияс дәлелін, 29 истихсан дәлелін, 54 сахаба сөзін, 33 әдет-ғұрып дәлелін қысқартқандығын көреміз.

1-кесте – Ханафи мәзһабы бойынша шариғат қайнаркөздерін қолдану тұрғысынан айырмашылықтары

Автор	Кітап	Ханафи мәзһабының шариғи қайнаркөздері						
		Құран	Сүннет	Ижмағ	Қияс	Истихсан	Сахаба сөзі	Әдет-ғұрып
Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	80	432	507	143	121	77	51
Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	29	133	447	72	92	23	18

5) *Имам Шафиғидың көзқарастары мен таңдаулы пәтуаларды баяндау және тәржіх жасау тұрғысынан айырмашылықтары*

Ал енді Имам әш-Шафиғидың (767–820) көзқарастарын келтіру, ғалымдардың әр алуан көзқарастарының арасынан тәржіх жасау, мәзһаб ішіндегі таңдаулы пәтуаларды келтіру тұрғысынан алғанда, Али ибн Мухаммад оларды қысқартпай, керісінше, арттыра түскен. Оны төмендегі 2-кестеден көре аламыз.

2-кесте – Имам Шафиғидың көзқарастары мен таңдаулы пәтуаларды баяндау және тәржіх жасау тұрғысынан айырмашылықтары

Автор	Кітап	Имам Шафиғидың көзқарастары	Тәржіх жасау	Таңдаулы пәтуаны баяндау
Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	177	24	9
Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	214	53	15

6) *Қолданылған әдебиеттер тұрғысынан айырмашылықтар*

Ахмад ибн Мансурдың (?–1087) «А» еңбегін жазу барысында қолданған әдебиеттерін негізгі және қосымша деп екіге бөліп қарастыруға болады. Негізгі әдебиеттер ретінде Мухаммад ибн әл-Хасанның (749–805) «Мабсут (әл-Асл), Жәмиғ әл-Кабир, Жәмиғ әс-Сағир, Зиядат» сынды еңбектерімен қоса, Әбу-л-Хасан әл-Кархидің «Мухтасар» атты еңбегін өте көп қолданған. Ахмад ибн Мансур аталмыш еңбегін жазу барысында кейінгі немесе замандас ғалымдардың еңбектеріне емес, керісінше, ханафи мәзһабының тірегі саналатын Заһиру-р-Риуая еңбектері мен танымал мәтіндерді басты әдебиет ретінде қолданған.

Сонымен қатар қосымша әдебиеттер ретінде Әбу Мутиғ әл-Балхи, Имам әш-Шафиғи (767–820), Хасан әл-Басри (642–728), Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Бәкр әл-Ағмаш, Әбу-л-Хасан әл-Исғафи, Суфиян әс-Саури (715–778), Ибн Әбу Ләйлә (695–765), Әбу Бәкр әл-Искәф, Әбу Жағфар әл-Балхи, Әбу Бәкр әл-Хандауани, Әбу Ләйс әс-Самарқанди (944–983), ұстазы Әбу-л-Хасан (Али ибн Бәкр әл-Испиджаби) әл-Истәнки (V ғ.қ.б.) [20, 146-б.] сынды үлкен имамдардың жекелеген көзқарастарын түсіндірме барысында қолданған.

Али ибн Мухаммадтың да «Б» еңбегін жазу барысында қолданған әдебиеттерін негізгі және қосымша деп екіге бөліп қарастыруға болады. Негізгі әдебиеттер ретінде Мухаммад ибн әл-Хасанның «Мабсут (әл-Асл), Жәмиғ әл-Кабир, Жәмиғ әс-Сағир, Зиядат» сынды еңбектерімен қоса, Әбу-л-Хасан әл-Кархидің Мухтасар атты еңбегін, Ахмад ибн Мансурдың Шарх Мухтасар әт-Тахауи еңбегін, Әбу Ләйс әс-Самарқандидың (944–983) «әл-Ғуюн және әл-Фатауа» атты кітаптарын өте көп қолданған.

Сондай-ақ қосымша әдебиеттер ретінде Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Мутиғ әл-Балхи, Имам Шафиғи (767–820), Әбу Бәкр әл-Искәф, Әбу Бәкр әл-Хандауани, Әбу-л-Қасим әс-Саффар, Әбу Абдулла әс-Сәлжи, Әбу Абдулла әз-Зағфарани, Әбу Насыр Мухаммад ибн Мухаммад ибн Сәлләм, Әбу Суләйман әл-Жузжани, Абдулла ибн Мубарак, Насыр ибн Яхия, Әбу Хафс әл-Бухари, Мухаммад ибн Сәләмә, әл-Мағлә ибн Мансур және әд-Дарир сынды үлкен ғалымдардың жекелеген көзқарастарын түсіндірме барысында қолданған [23, 7-б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысы барысында жасалған тұжырымдар мен қол жеткізген нәтижелерді қысқаша баяндап өтейік:

Біріншіден, әлем кітапханаларында Испиджаб ғалымдарының атымен сақталған қолжазба еңбектердің көшірмесі алынып, олар тарихи және текстологиялық тұрғыдан зерттеліп, өз авторларына идентификация жасалынды.

Екіншіден, Испиджаб ғалымдары «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясында XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында жалғасымды зерттеу жұмысын жүргізіп, үлкен нәтижеге қол жеткізген.

Үшіншіден, тарихи және ғұмырнамалық еңбектердің ешбірінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (?–1087) ғылыми дәрежесі жазылмаған. Алайда ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың ханафи мәзһабында «Сахиб әт-Таржих (қайшылықты мәселелердің арасынан бірін дұрыс деп таңдай алушы ғалым)» деген дәрежеге ие екендігі анықталды.

Төртіншіден, тарихи және ғұмырнамалық еңбектердің ешбірінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (?–1087) ұстазы кім болғандығы жайлы мәліметтер жоқ. Алайда ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеу барысында оның ұстазы Әбу-л-Хасан Али ибн Бәкр әл-Испиджаби (XI ғ.к.б.) болғандығы анықталды [20, 146-б.].

Бесіншіден, 7 критерий бойынша ғалымдар Ахмад ибн Мансурдың (?–1087) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Али ибн Мухаммадтың (1059–1141) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктер айқындалды.

Алтыншыдан, Испиджаб ғалымдары XI–XII ғғ. аралығында ханафи мәзһабы аясында «Мухтасар фи-л-хилафиат фи-л-Мабсут», «Шарх әл-Жәмиғ әл-Кабир», «Шарх әл-Жәмиғ әл-Сағир», «Шарх Мухтасар әт-Тахауи», «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури», «Зәд әл-Фуқаһа Шарх Мухтасар әл-Қудури» деген еңбектер жазу арқылы Испиджабтың өзіндік фикһ мектебін қалыптастырған. Испиджаб ғалымдары аталған еңбектерінде ханафи ғалымдарының көзқарастарымен ғана шектелмей, ханафи фикһын Имам әш-Шафиғидың және басқа мәзһаб ғалымдарының құқықтық көзқарастарымен салыстыра отырып жазған. Біз оған жоғарыда ғалымдардың аталған еңбектерін зерттеу барысында көз жеткіздік. Атап айтар болсақ, Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби (?–1087) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін жазу барысында 177 орында Имам әш-Шафиғидың (767–820) құқықтық көзқарастарын, сонымен қатар Имам Мәлік ибн Анастың (711–795) және Хасан әл-Басри (642–728), Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Бәкр әл-Ағмаш, Суфиян әс-Саури (715–778), Ибн Әбу Ләйлә (695–765) сынды табиғин ғалымдардың да жекелеген көзқарастарын салыстырмалы тұрғыдан қолданған. Сол секілді Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби (1059–1141) де өзінің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінде 214 орында Имам әш-Шафиғидың (767–820) құқықтық көзқарастарын, одан бөлек Имам Мәлік ибн Анастың (711–795) және Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Абдулла ибн Мубарак (726–797) сынды табиғиндердің жекелеген көзқарастарын қолданған. Бұл – өз кезегінде Испиджаб фикһ мектебінің ең негізгі ерекшелігі саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – 1-том. – Алматы, 2012. – 390 с.
2. Байтанаев Б.А. Древний и средневековый Испиджаб: дисс. на соискание ... докт. истор. наук. – Алматы: 2008. – 305 с.
3. Фуат Сезгин. Тарих эт-турас эл-араби. – 3-том. – Сауд Арабия: «Жамиғат эл-имам Мухаммад ибн Суғуд эл-исләмия», 1991. – 622 б.
4. Исмаил ибн Мұхаммед Амин эл-Бағдади. Хадияту эл-Арифин әсмә эл-муәлләфин уа әсәр эл-мусаннафин. – Ливан: «Дәру ихия эт-турас эл-араби», 1951. – 2-том.
5. Нәжмуддин Омар ибн Мухаммад Әбу Хафс ән-Нәсәфи. Әл-Қанд фи зикри уләмәи Самарқанд. – Иран: «Мират эт-турас», 1999. – 885 б.
6. Хусамуддин Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан эл-Әжәлл эл-Испиджаби. Китаб эл-Мухтасар фи-л-хилафиат. Қолжазба: Станбул: Fatih Kutuphanesi 2130. 311 парақ.
7. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
8. Махмуд ибн Сулайман эл-Кафауи. Ката`ибу ағлам эл-ахиар мин фуқаһа`и мәзһаб ән-Нуғман эл-Мухтар. Түркия: (Қолжазба) Milli eitim bakanligi, №887. – 858 б.
9. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Мухтасар Шарх Мухтасар эл-Кархи ли эл-Қудури. Қолжазба: Станбул: Murat Molla Halk kutuphanesi 904 / 184 парақ.
10. Баһауддин Мухаммад ибн Ахмад ибн Юсуф эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эл-Қудури. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Hafid Efendi 75 / 285 парақ.
11. Мухаммад ибн Ахмад эл-Испиджаби эл-Хужанди. Шарх эл-Жәмиғ әс-Сағир. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Fatih 1695 / 201 парақ.
12. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх эл-Жәмиғ эл-Кабир. Қолжазба: Станбул: Murat Molla Halk kutuphanesi 858 / 304 парақ.
13. Абу Жағфар эт-Тахауи / тахқиқ жасаған: Әбу-л-Уафа эл-Афғани. Мухтасар эт-Тахауи. Индия: «Лажнату ихия эл-мағариф ән-нуғмания», 1986.
14. Мухаммад ибн Яғқуб ибн Мухаммад эл-Фаирузабади. Әл-Мирқату-л-Уафия фи табақат эл-ханафия. Қолжазба: Медине Ислам Университеті / Қолжазбаларды суретке түсіру бөлімі 909 / 210 парақ.
15. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 816 / 211 парақ.
16. Wilferd Madelung. The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries. AUIFD Cilt XLIII (2002) Sayı 2 s. 41–55.
17. Камалуддин Ибн эл-Фуати әш-Шайбани. Муғжам эл-әдәб фи муғжам эл-алқаб. – Иран: «Муассасату-т-тибаға уа-н-нашр», 1993. – 3-том.
18. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Millet Genel kutuphanesi / Y. Sarulla, 683 / 336 парақ. 581 жыл.
19. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Millet Genel kutuphanesi / Y. Sarulla, 682 / 172 парақ. 870 жыл.
20. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Kurulu kutuphanesi / Fazil Ahmed Pasha, 588 / 380 парақ.
21. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар Мәүләнә Әби Жағфар эт-Тахауи. Қолжазба: Принстон: Princeton University Library 628 / 216 парақ.
22. Абдулла ибн Мушаббаб ибн Мусфир эл-Қахтани. Шарх Мухтасар эт-Тахауи лил Қади: Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур эл-Исбижаби (h. 480 қ.б.) мин бидәяти китәб қитәл әһл эл-бағи илә нийәяти бәб кәйфият эл-истихләф уа әд-дағуа / салыстырмалы фикһ бойынша докторлық дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертация. – Судан: «Омдурман университеті», 2012. – 488 б.
23. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 815 / 228 парақ.

REFERENCES

1. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследования Иьно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – 1-том. – Алматы, 2012. – 390 с. [in Russian]
2. Baitanaev B.A. Drevnyı i srednevekovyı Ispıdjab: diss. na soiskanie ... dokt. istor. naık. – Алматы: 2008. – 305 s. [in Russian]
3. Fıyat Sezgin. Tarih at-tıyras al-arabi. – 3-tom. – Saıyd Arabııa: «Jamıgat al-imam Mıhammad ibn Sıyyıd al-ıslamııa», 1991. – 622 b. [in Arabian]
4. Ismail ibn Muhammed Amin al-Bağdadı. Hadııatı al-Arıfin asma al-mıallafın ya asar al-mıysannafın. – Lıvan: «Darıy ihııa at-tıyras al-arabi», 1951. – 2-tom. [in Arabian]
5. Nájmyddın Omar ibn Mıhammad Abı Hafs an-Násafi. Al-Qand fi zıkrı ylámái Samarqand. – Iran: «Mirat at-tıyras», 1999. – 885 b. [in Arabian]
6. Hısamıddın Abı-l-Mafahir Omar ibn Bırrhan al-Ájáll al-Ispıdjabi. Kıtab al-Mıhtasar fi-l-hılafıat. Qoljazba: Stanbıl: Fatih Kutuphanesi 2130. 311 paraq.
7. Mıminov A.K. Hanafitskıı mazhab v istorıı Tsentralnoi Azıı. – Алматы: Qazaq entsıklopedııasy, 2015. – 400 s. [in Russian]
8. Mahmıd ibn Sılaıman al-Kafaıy. Kata`ıby ađlam al-ahıar mıın fıqhaha`ı mázhab an-Nıygman al-Mıhtar. Tırkııa: (Qoljazba) Milli eitım bakanlıgı, №887. – 858 b.
9. Ahmad ibn Mansır al-Ispıdjabi. Mıhtasar Sharh Mıhtasar al-Karhı lı al-Qıdyrı. Qoljazba: Stanbıl: Murat Molla Halk kutuphanesi 904 / 184 paraq.
10. Bahaıddın Mıhammad ibn Ahmad ibn İysıf al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar al-Qıdyrı. Qoljazba: Stanbıl: Suleymanie kutuphanesi / Hafid Efendi 75 / 285 paraq.
11. Mıhammad ibn Ahmad al-Ispıdjabi al-Hıjandı. Sharh al-Jámıg as-Sađır. Qoljazba: Stanbıl: Suleymanie kutuphanesi / Fatih 1695 / 201 paraq.
12. Alı ibn Mıhammad al-Ispıdjabi. Sharh al-Jamıg al-Kabır. Qoljazba: Stanbıl: Murat Molla Halk kutuphanesi 858 / 304 paraq.
13. Abı Jađfar at-Tahaıy / tahııq jasađan: Abı-l-ıfa al-Afđanı. Mıhtasar at-Tahaıy. İndııa: «Lajnatı ihııa al-mađarif an-nıygmanııa», 1986.
14. Mıhammad ibn İađqıyb ibn Mıhammad al-Farızabadı. Al-Mırqatı-l-ıfaııa fi tabaqat al-hanafııa. Qoljazba: Medıne İslam ıınıversıteti / Qoljazbalardı sıretke tısrıy bılımi 909 / 210 paraq.
15. Alı ibn Mıhammad al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar at-Tahaıy. Qoljazba: Stanbıl: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 816 / 211 paraq.
16. Wilferd Madelung. The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries. AUIFD Cilt XLIII (2002) Sayı 2 s. 41–55.
17. Kamalıddın İbn al-Fıyatı ash-Shaıbanı. Mıgjam al-ádáb fi mıgjam al-alqab. – Iran: «Mıassasatı-t-tıbađa ya-n-nashr», 1993. – 3-tom.
18. Alı ibn Mıhammad al-Ispıdjabi. Sharh mıhtasar at-Tahaıy. Qoljazba: Stanbıl: Millet Genel kutuphanesi / Y. Carulla, 683 / 336 paraq. 581 jıl.
19. Alı ibn Mıhammad al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar at-Tahaıy. Qoljazba: Stanbıl: Millet Genel kutuphanesi / Y. Carulla, 682 / 172 paraq. 870 jıl.
20. Ahmad ibn Mansır al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar at-Tahaıy. Qoljazba: Stanbıl: Kuprulu kutuphanesi / Fazil Ahmed Pasha, 588 / 380 paraq.
21. Ahmad ibn Mansır al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar Máylána Abı Jađfar at-Tahaıy. Qoljazba: Prınston: Prınston University Library 628 / 216 paraq.
22. Abdılla ibn Mıshabbab ibn Mısfır al-Qahtanı. Sharh Mıhtasar at-Tahaıy lıl Qadı: Abı Nasır Ahmad ibn Mansır al-İsbıjabi (h. 480 q.b.) mıın bıđaratı kıtab qıtál áhl al-bađı ilá niháıatı báb kárfıat al-ıstıhláf ya áđ-dađıya / salıstırmalı fıqh bııynsha doktorlyq dárejesin alı úshın usynılđan díssertatsııa. – Sídan: «Omdırman ıınıversıteti», 2012. – 488 b.
23. Alı ibn Mıhammad al-Ispıdjabi. Sharh Mıhtasar at-Tahaıy. Qoljazba: Stanbıl: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 815 / 228 paraq.